

بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد): سواد کتابچه شکایتها و عرض حال سال ۹۱ - ۱۲۹۲ق.

زهرا طلایی^(۱)

دارد، بنویسد و سر به مهر تحویل ضابط چاپارخانه بدهد. او هم عریضه ها را در کیف مخصوص، سر بسته به تهران نزد شاه می فرستاد تا موافق عدل و انصاف، درباره آنها حکم شود. (۶)

اقدامات اصلاحی میرزا حسین خان سپهسالار در طی سالهای ۱۲۸۷ تا ۱۲۹۰ق.، منجر به تأسیس صندوق عدالت در محرم ۱۲۹۱ توسط ناصرالدین شاه شد و تأسیس این صندوق، طی اعلانی به اطلاع مردم رسید:

«... آن صندوق را در میدان ارگ - که محل عبور و مرور جمیع مردم است - نصب خواهند کرد و از صبح الی سه شب رفته، هر کس عرضی دارد - از هر قبیل عرضی باشد - می نویسد و در کمال اطمینان و آرامی، بدون تعلق و چاپلوسی از دربان و قاپوچی، بی آنکه به کسی رشوه و تعارف بدهد، می آورد و به سوراخ صندوق عدالت می اندازد و در جنب صندوق قراولی ایستاده است که هیچکس را مانع از انداختن عریضه نخواهد شد و اگر آن قراول در وقت عریضه انداختن، از صاحب عریضه طعمی بکند، حد تنبیه آن قتل است و به سیاست خواهد رسید و در هر هفته، روز جمعه و شنبه را امینی از جانب سنی الجوانب همایون خواهد رفت و کلید صندوق را خواهد برد. عرایض را بدون اینکه ملاحظه کند و مطلع شود، در کیسه ریخته، سر آن را از یک طرف امین مزبور و طرف دیگر را، رئیس قراول مهر کرده و سر بسته به حضور سرکار اقدس همایون خواهد آورد...» (۷)

این صندوق را، ظاهراً مردم جدی نگرفتند و شوخی و ناسزا نوشته، در آن می انداختند یا عرایضشان بدون امضا بود. بنابراین طی اعلانی از مردم خواسته شد، صندوق را جدی بگیرند و عریضه ها را بدون ترس و با خود برای رسیدگی، به عرض برسانند. اما مردم ظاهراً، این اقدام را نیز چندان جدی نگرفتند تا اینکه ناصرالدین شاه، در هشتم ذیحجه ۱۲۹۲ق. طی فرمانی، عضدالملک را مأمور تحقیق و رسیدگی به عرایض ریخته شده به صندوق عدالت کرد و از او خواست که در تعیین مأموران دقت کند و عرایض را با کیفهای سر بسته تحویل بگیرد و در حضور شاه باز کند. آنچه خطاب به شاه باشد، به او تحویل شود و مابقی را خود عضدالملک خلاصه نویسی کرده، به عرض شاه برساند و تا اتمام کار پیگیری کند و مأموران قبلی را - که به وظایف خود درست عمل نکرده اند - تنبیه

در گنجینه نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، اسناد بازرشی وجود دارد که شامل اطلاعات منحصر بفردی است. یکی از این مجموعه اسناد، کتابچه ای است با عنوان "سواد کتابچه شکایتها و عرض حال"، به شماره اموال ۱۵۹۰۰ و اطلاعات نسخه شناسی آن، عبارت است از:

نام کتاب: سواد کتابچه شکایتها و عرض حال؛

زبان: فارسی؛

خط: نستعلیق مختلف الخط و السطر؛

سال تحریر: ۱۲۹۱ق.؛

عدد اوراق: ۳۶۱؛

موضوع: تاریخ و اسناد؛

شماره ثبت اموال: ۱۵۹۰۰

این کتاب، در واقع سواد گزارش عریضه های "صندوق عدالت" است که آن را مأمور صندوق، در سال ۱۲۹۱ و ۱۲۹۲ق. تهیه کرده و نمادی از اوضاع اجتماعی و قضاوت در ایران عصر قاجار است.

صندوق عدالت ناصرالدین شاه

درو نمایه منابع تاریخی دوره قاجار، حکایت از خودکامگی شاهان و عدم رسیدگی آنان به وضع مردم دارد (۲) و نشان می دهد که از عدل و داد خبری نبوده و از همین روست که یکی از تقاضاهای مشروطه خواهان، ایجاد "عدلیه" بوده است.

رسیدگی به شکایتها و دعوای مردم، توسط شاه و نواب او، ولات و حکام و سایر مأموران محلی و کدخدایان صورت می گرفت. (۳) داروغه ها، در بازار یکساعته هم شکایتها را رسیدگی و تحقیق می نمودند و هم مجرم را مجازات می کردند. (۴) ریش سفیدها و شیخ الاسلام نیز در امر قضاوت دخالت داشتند. (۵) با جلوس ناصرالدین سیرزا به تخت سلطنت، امیر کبیر، اقداماتی در اصلاح امر قضاوت آغاز کرد که با مرگش متوقف شد.

در اوایل سال ۱۲۷۷ق. شاه، تصمیم گرفت شخصاً به عرایض مردم رسیدگی کند. روز شنبه را تعیین کرد تا مردم در حضور او، وزیر عدلیه و نایب الصدر (معاون وزیر)، شکایات خود را به عرض برسانند. عریضه ها و دستورنهایی را در دفتر ثبت می کردند. اعلام شده بود در سایر ولایتها هم هر کسی شکایتی

نماید.

از دقت در این فرمان، چنین برمی آید که غالب مأموران، با حکام و دیگرانی که مردم از آنها شاکی بوده اند، همدست بوده و با گرفتن وجه، عریضه ها را به عرض نمی رسانده اند و یا اینکه مأموران را حکام تهدید می کرده اند تا جرئت ابراز حقایق رانداشته باشند. از طرفی مردم نیز، از ترس حکام و دیگران، جرئت عرض حال نویسی نداشتند یا از عدل شاه آنگذر ناامید بودند که در پی شکایت بر نمی آمدند.

همچنین، از اشاره شاه به اعمال حکام و ولایات و یا مباشران چاپارخانه ها در ار سال کیفها و اینکه بعضاً چهار ماه طول می کشیده تا عریضه ای به دست شاه برسد، درمی یابیم که این مسئله هم در ناامیدی مردم مؤثر بوده است. در صورتی که طبق این فرمان، می بایست هر ماه دو مرتبه عرایض را از ولایات جمع آوری می کردند و به عرض شاه می رساندند. شاه، حتی دستور می دهد که تعداد زیادی کیف تهیه شود تا تعطیلی در کار حاصل نشود.

اشاره شاه در این فرمان به اینکه اکثر عریضه ها تقاضای مستمری و مواجب است، حکایت از این دارد که او مطمئن است مشکلی در کار است که حقایق به عرض وی نمی رسد.

لرد کرزن، در مورد عملکرد حکام نسبت به صندوق نوشته است:

«... حکام ولایات ایران نیز به قصد رفع این مایه تهدید، تمهیدی نمودند. به این معنی که ناظرانی در اطراف صندوق گماشتند و تازبانان رایگان نصب آن آدم بی پروایی می گشت که جرئت داشت عریضه ای در صندوق بیندازد. از این رو صندوق عرایض، همواره خالی بود و شاه نیز، خوشنود می نمود که بحمدالله عرض و شکایتی ندارند.» (۸)

البته این ادعای کرزن را، با توجه به فرمان سابق الذکر و عریضه های این کتابچه، نمی توان صددرصد پذیرفت. شاه، متوجه مشکلات کار شده بود و مردم نیز به رغم تمام مسائل، از این وقت کم استفاده می کردند.

مخبر السلطنه هدایت، در مورد عاقبت این صندوق نوشته است:

«صندوقی به اسم صندوق عدالت، در شهر نصب کردند که متظلمین، تظلم خودشان را در آن بیفکنند و به شاه برسد. از بس اراذل و اوباش، اراجیف در صندوق انداختند، صندوقها را کنند و موقوف شد.» (۹)

اما براساس نسخه خطی دیگری - که به شماره ۱۶۵۷۸ در مخزن خطی ثبت است و مربوط به عریضه های عارضین است - این صندوق، تا غره رجب ۱۳۰۵ همچنان وجود داشته است و مطالعه عریضه های مجموعه موضوع مقاله، حاکی از رسیدگی به شکایتها نیز می باشد.

این عریضه ها، گویای موانع کار صندوق عدالت و نیز این نکته است که مردم تلاش می کرده اند مشکلات و موانع را به عرض برسانند و به رغم سختگیریهای حکام، به نحوی حقایق را هر چند مختصر و محدود، به گوش شاه رسانده اند و از این فرصت استفاده کرده اند.

بررسی سواد کتابچه شکایتها و عرض حال

در این کتابچه، تعداد ۷۱۲ سواد عریضه در محدوده زمانی رمضان ۱۲۹۱ ق. تا ربیع الثانی ۱۲۹۲ ق. به مدت هشت ماه، از شهرهای مختلف به ترتیب ضبط شدن در کتابچه مذکور، به شرح ذیل است:

مورد	۲۶	۱۲۹۲	محرم الحرام	دارالسلطنه تبریز
مورد	۴۲	۱۲۹۱	رمضان	شیراز
مورد	۳۴	۱۲۹۲	صفر	[شمال] لاهیجان
مورد	۴	۱۲۹۲	۲۴ ربیع الاول	شاهرود و بسطام
مورد	۸	۱۲۹۱	غرة ذیقعد	ارض اقدس
مورد	۵۰	۱۲۹۲	محرم و صفر	عراق
مورد	۵۵	۱۲۹۱	رمضان	کرمان
مورد	۹	۱۲۹۲	صفر	خمسه
مورد	۱۴	۱۲۹۲	۹ ربیع الاول	قزوین
مورد	۱۲۵	۱۲۹۲	۲۴ ربیع الاول	ملایر
مورد	۲۴	۱۲۹۱	ذیحجه	بروجرد
مورد	۱۳	۱۲۹۱	رمضان	شیراز
مورد	۱۱	۱۲۹۱	غرة محرم	مازندران
مورد	۲۳	۱۲۹۲	غرة صفر	خمسه
مورد	۱۴	۱۲۹۱	ذیحجه	دامغان
مورد	۶	۱۲۹۲	محرم	سمنان
مورد	۳۳	۱۲۹۲	محرم	کرمانشاهان
مورد	۱۴	۱۲۹۲	غرة محرم	همدان
مورد	۳۰	۱۲۹۲	ربیع الاول و ربیع الثانی	گلپایگان
مورد	۲۱	۱۲۹۲	ربیع الثانی	تبریز
مورد	۶۰	۱۲۹۲	نهم ربیع الثانی	نیشابور
مورد	۱۵	۱۲۹۱	ذیحجه	دارالسلطنه تبریز
مورد	۲۴	۱۲۹۲	ربیع الثانی	شاهرود و بسطام
مورد	۱۸	۱۲۹۲	ربیع الثانی	ارض اقدس
مورد	۳۱	۱۲۹۱	رمضان	سبزوار
مورد	۱۲	۱۲۹۱	رمضان	نیشابور
مورد	۶	۱۲۹۱	رمضان	نیشابور

موضوع این عریضه ها، عبارت است از:

مورد	۱۲۲	تقاضای برقراری مستمری و مواجب مالیات
مورد	۹۴	عریضه های زنان
مورد	۸۳	تصرف املاک و اختلافات ملکی
مورد	۸۱	مسائل بدهکاران و طلبکاران
مورد	۶۹	شکایت از ظلم حکام
مورد	۵۵	ارت
مورد	۳۱	امور متفرقه
مورد	۳۰	مسائل و اختلافات مالی
مورد	۲۶	مسائل نظامی و نظامیان
مورد	۲۵	مسائل مربوط به موقوفات مذهبی و محلی
مورد	۲۳	سرقت اموال
مورد	۲۱	تصرف اموال
مورد	۱۶	شکایت از مالیاتگیری غیر قانونی مأموران دولت
مورد	۱۱	تقاضای کمک مالی

عدالت، بیگلربیگی، صاحب دیوان و غیره است. گاهی دستورهایی صریح مبنی بر اقدام با عبارتهای: «کمک شود»، «رفع مشکل شود»، «مقرری برقرار شود»، «تخفیف مالیاتی داده شود»، صادر می کرده و گاه نیز نوشته است: «تحقیق شود و در صورت استحقاق اقدام شود».	مورد	۱۱	غارت اموال
و اما عارضین، گاهی معرفی نشده اند و گاهی به گزارش مأمور صندوق، شناساسی نمی شوند. گاه عارض به شهر دیگری رفته و گاه از عریضه اش منصرف شده و یا حتی منکر می شود که عریضه از اوست و مدعی می شود که فرد دیگری به دشمنی با او عریضه به صندوق انداخته. مواردی نیز وجود دارد که مأمور نوشته است: عارض، متعلق به حوزه دیگری است و باید عریضه اش در حوزه اصلی بررسی و رسیدگی شود.	مورد	۹	سربازگیری
در اینجا سه عریضه از عریضه های صندوق عدالت - که شکایتهایی درباره عوامل و مأموران صندوق عدالت است - می آید:	مورد	۹	آستان قدس
	مورد	۸	قتل
	مورد	۴	نامنی
	مورد	۴	تقاضای شغل
	مورد	۳	صندوق عدالت
	مورد	۱	امور متفرقه به شرح ذیل:
	مورد	۲	گرانی نان
	مورد	۲	شکایت شوهر از همسر
	مورد	۱	گمرک
	مورد	۱	دیه
	مورد	۱	فروش رعایا (مرد، همسر و دو دخترش)
	مورد	۱	خودکشی
	مورد	۲	سرشماری
	مورد	۱	استجازه
	مورد	۳	بست نشینی
	مورد	۱	تقاضای اصلاح امور
	مورد	۱	شکایت تیولدار
	مورد	۲	رضایت از مستوفی
	مورد	۲۹	سایر (موضوع نامشخص)

عریضه اول:

عریضه و استدعای محمد خان تغنگدار از کیف سوم شیراز، غرة محرم ۱۲۹۱:

«عرض و جسارت می شود، چونکه چند روز قبل حسب الامر تلگرافی زیارت شد که به خاک پای مبارک عرض شده که جان نثار از عارضین به جواب عریضه می دهد، وجه مطالبه کرده ام؛ جسارت نموده، استدعا از خاک پای مبارک آن است به هر قسم که رأی مبارک علاقه بگیرد، مقرر شد در خدمت سرکار نواب اشرف والا حسام السلطنه، تحقیق و رسیدگی شود؛ اگر حبه و دیناری جان نثار به غیر از ده نیم مقرری از کسی گرفته شود، در میدان وکیل شکم خانه زاد را پاره کنند جهت عبرت دیگران که بعد از سی و دو سال پرورش از نمک مبارک و تربیت آستان فلک پاسبان، چنین جسارتی ننماید و مرتکب خلاف حکم اولیای دولت قاره نشود؛ والا آن شخص عارض - که جسارت به عرض خلاف کرده است - تنبیه شود. از مروت و عدالت حضرت اقدس شهریار - روحی و روح العالمین فداه - دور است که خدمت و خیانت خانه زاد مجهول بماند. از شدت پریشانی، جسارت به این عرض شد.»

عریضه دیگر از سمنان، محرم ۱۲۹۲:

«عرض محمدعلی بیگ، نایب دسته بهادران سمنانی، از تهران تلگراف شد که عریض صندوق عدالت را این چاکر مانع است که اهالی سمنان عریضه در صندوق بیندازند. چون چاکر، مستحفظ صندوق است، اگر این فقره صدق باشد یا سواد دارم که ممانعت نمایم، سر مرپای صندوق ببرند که عبرت دیگری شود. تمام اولیا و اهالی سمنان، شهادت نوشته، مهر کرده که ابد این فقره اصل ندارد.

[جواب محمدعلی بیگ نایب؛ سواد دستخط زیارت شد. خداوند، ان شاء الله تعالی سایه بلند پایه سرکار اعلیحضرت شاهنشاه - روح العالمین فداه - را از [سر] کم ترین چاکر کم نفرماید که از اتهام بیرون آمد.»

عریضه سوم:

«عریضه بی اسم در نمرة سیم کیف نهم تبریز، به شکرانه رأفت و عدالت اعلیحضرت قدر قدرت شاهنشاهی - روح العالمین فداه - در انعقاد صنایع عدلیه در ممالک محروسه کرده، ضمناً شکایت از چند نفر اجزای دیوانخانه

با نگاهی به آمارهای ذکر شده و مطالعه و بررسی عریضه ها، نکاتی را درمی یابیم:

بیشترین تعداد عریضه ها، مربوط به قزوین است با ۱۲۰ عریضه و کمترین آن از لاهیجان با ۶ عریضه. تقاضای برقراری مستمری و مواجب با ۱۲۱ عریضه و تقاضای بخشودگی یا تخفیف مالیاتی ۹۴، بیشترین موضوع عریضه ها را به خود اختصاص داده است و به طور کلی در تمامی موضوعها، عریضه ها به صندوق عدالت انداخته شده و به رغم آنچه در مورد سختگیریها در جلوگیری از انداختن عریضه به صندوق در کتابهای تاریخی ذکر شده، حتی عریضه هایی در شکایت از حکام و ظلم آنها نیز در میان عریضه ها مشاهده می شود و حتی سه مورد در شکایت از مأموران صندوق عدالت است.

در شیوه نگارش گزارش عریضه ها، معمولاً در ابتدا مختصری از عریضه و گاه متن کامل عریضه و سپس «سواد دستخط مبارک» - که دستور ناصرالدین شاه است - آمده و در پایان، نتیجه «ختم» کار آمده است. گاهی عریضه ها به اختصار و گاهی فهرستگونه آمده است.

بعضی از گزارشها، نتیجه کار عریضه ای است از کتابچه قبلی یا موردی از کیفهای قبل.

ناصرالدین شاه، گاه دستور تهیه گزارش به دست مأمور می دهد و بعد از دریافت گزارش، دستور نهایی را صادر می کند و گاه دستور بررسی بیشتر را به همان فرد یا فرد دیگری می دهد و در مرحله سوم، دستور نهایی را صادر می کند. دستورهای ناصرالدین شاه، خطاب به حکام و ولایات، سپهسالار اعظم، مأموران عدلیه، حضرت آقا (میرزا یوسف خان مستوفی الممالک)، مأموران صندوق

